

KRAPPERUPS KVARNAR OCH KVARNMILJÖER

Caroline Ranby

I den livsmedelsekonomi som ett gods likt Krapperup utgjorde från medeltid till industrialisering, var malandet av spannmål till mjöl en central verksamhet. Kvarnarna var betydelsefulla byggnader, viktiga att kontrollera för makthavare på både nationell och lokal nivå. De första enkla handkvarnarna hade redan under antiken ersatts av mekaniska. Den romerske arkitekten Vitruvius beskriver exempelvis principen med vattenhjul och vattenkvarnar i sin arkitekturlära från omkring år 10 f. Kr.¹ Mekaniska kvarnar introducerades i Norden under medeltiden och kom under århundraden att vara den enda avancerade mekaniska konstruktion som bondebefolkningen kom i direktkontakt med.

I äldre tid var vattenmøllor vanligare än vädermøllor, sannolikt därför att de var billigare att uppföra och underhålla än de mer komplicerade och för stormar och oväder utsatta vädermøllorna. Vattenkvarnarna stod stilla vid torra och hårda vintrar, väderkvarnarna vid stiltje. Genom att ha tillgång till både väderkvarn och vattenmølla var man mindre utlämnad åt vädret. För husbehovsmalning byggdes små skvaltkvarnar med horisontella hjul i bäckar och mindre vattendrag. Större kvarnar med stående vattenhjul enligt överfalls-, bröstfalls- eller underfallskonstruktion (beroende på var vattnet träffade hjulet) gav givetvis en helt annan kapacitet. De var också mer kostsamma att uppföra och anlades i regel med någon form av dammanläggningar. Skvaltor kunde många gånger ersättas av hjulkvarnar, eftersom även obetydliga vattendrag kunde driva hjulkvarnar. Det var således inte enbart vattentillgången som avgjorde vilken kvarntyp man anlade, utan även andra topografiska betingelser.² Hjulkvarnarna fungerade ofta som s.k. tullkvarnar – kvarnar för yrkesdrift i vilka bönderna fick sin spannmål mald mot avgift.

Under medeltiden rådde i princip fri rätt att uppföra kvarnar, förutsatt att man ägde marken som bebyggdes, hade rätt till vattnet samt med dämningar och liknande inte skadade grannars ägor. Dessa regler begränsade givetvis kvarnbyggarnas antal men det hände att exempelvis kronobönder byggde kvarnar utan lov.³ Kvarninkomsterna var emellertid viktiga och kronan försökte genom olika påbud och förordningar reglera både byggandet av kvarnar och malandet. Mølleplikt, dvs. tvång för landbor att mala på jordägarens kvarn, förekom i viss mån redan under medeltiden⁴ och under 1600-talet tillkom en rad förordningar som reglerade mølleplikten. Både kronan och adelsmännen verkade för avskaffande av böndernas husbehovskvarnar under detta sekel, men någon större utrivning av skvaltor tycks inte ha förekommit.⁵

Ortnamnen Mølle och Møllehässle visar att det funnits kvarnar i Brunnby socken under senmedeltiden. Som vi sett ovan nämns Mølle 1491 medan Møllehässle är belagt 1509.⁶ Enligt kvarnkommissionens rapport fanns det nio skvaltkvarnar i socknen 1698.⁷ Det stora antalet skvaltor skulle kunna ha haft sin grund i brist på tullkvarnar men det är tveksamt om så var fallet. Krapperup hade åtminstone två större kvarnar under 1600-talet: Vattenmøllan i byn Vattenmøllan omnämnd 1629⁸ och Krapperups väderkvarn på Bräcke backe, omnämnd 1656.⁹

¹ Vitruvius 1989, s. 247.

² Ek 1962, s. 12.

³ Ek 1962, s. 27.

⁴ Ek 1962, s. 25.

⁵ Ek 1962, s. 30 f.

⁶ Rep. R2 Bd 6 nr 11365.

⁷ Ek 1962, s. 173.

⁸ KGA A II:1 nr 1.

Möjligen har det också funnits en vattenmølla belägen närmare Krapperups huvudgård, eftersom det i samband med arkeologiska undersökningar av Krapperups borg påträffats två fragmentariska kvarnstenar i raseringsmassor daterade 1620-1650.¹⁰

I lantmätare Anton Ciöpingers ägobeskrivningar från perioden 1703-1719, vilka upprättades i samband med att geometriska avmätningar gjordes över flera av socknens byar, finns fem husbehovskvarnar beskrivna. Till kronohemmanen Kullagården och Bökebolet samt till frälsehemmanet¹¹ Möllehässle nr 1 hörde kvarnar som malde för husbehov.¹² Dessutom hade det funnits kvarnar till två gårdar i Fjälastorp, dels till kronohemmanet Fjälastorp nr 2 och dels till frälsehemmanet Fjälastorp nr 9. Kvarnarna i Fjälastorp var inte längre i funktion utan stod öde, eftersom vattentillgången var ringa.¹³ Flertalet husbehovskvarnar får förmodas ha varit skvaltor, men kvarnen på Möllehässle nr 1 var en överfallskvarn om tre väggerum, således en korsvirkes- eller skiftesverkskonstruktion, vilken kunde mala vår och höst.¹⁴ Kullagårdens kvarn var däremot en skvalta, beskriven 1803 av Linnerhjelm, som förundrades över dess höga läge på berget.¹⁵

Flertalet av socknens byar och gårdar hade emellertid ingen kvarn. Skättekärr, Gylleröd, Mölle, Bärekuall, Krapparp, Eleshult, Bräcke, Haga, Himmelstorp och Björkeröd saknade enligt Ciöpingar helt kvarnar. Lantmätaren omtalar inte heller någon kvarn i vare sig Rågåkra eller Smedstorp. Däremot nämner han Görse källa, som bildade en tämligen stor bäck.¹⁶ Som vi sett i avsnittet ovan om Smedstorp fanns det dock kvarnar här, men de tillkom uppenbarligen senare under 1700-talet. Lantmätare Carl Egerström beskriver kvarnarna 1799-1800 och omtalar att det rör sig om tre väderkvarnar, en tillhörande kronohemmanet Smedstorp nr 1 och två placerade på frälsegrund.¹⁷ På kartan över Kulla norra fälad från 1813 är de tre kvarnarna markerade som små hus med kvarnvingar på taket. Två var belägna i Smedstorp och en i Rågåkra.¹⁸ Därtill fanns det en vattenmølla tillhörande det hus som beboddes av Krapperups timmerman (Måns Timmerman), vilket låg i Krapperups hästhage öster om Rågåkra by.¹⁹ På *Skånska rekognosceringskartan* från 1812-20 benämns kvarnen Munstorpsmølla, troligen en felskrivning för Månstorp.²⁰ En större mølla har även funnits i den västligaste delen av nuvarande Arild. Denna benämndes Knaltamøllan, utgjordes av en hjulkvarn och tillhörde Backagården. Denna gård tillkom troligen på 1800-talet. Den finns inte markerad på 1834 års skifteskarta över Flundrarps by, men bäcken är omnämnd som Möllebäcken, vilket antyder ett gammalt kvarnställe.²¹

Møllebygge under 1700-talet

Under två år i mitten av 1700-talet byggde Krapperup nya vattenmøllor under godsherren P. G. von Kochens ledning. Vid gården Bärekuall på Kullabergs sydsluttning anlades 1756 en helt ny mølla medan godsets gamla vattenmølla i byn Vattenmøllan byggdes om i dess helhet 1758. Vattenmøllan byggdes ut till en förhållandevis stor anläggning med två vattenhjul. Byggnadsarbetena beskrivs dag för dag i den journal som von Kochen förde, vilken använts som huvudkälla i följande framställning.²²

⁹ KGA B III:1 nr 1.

¹⁰ Carelli 2003, s. 151 f.

¹¹ Frälsehemmanen tillhörde Krapperup. Möllehässle nr 1 beboddes av godsets inspektor.

¹² LMVM Brunnby akt 9 och akt 10, KGA G I:8.

¹³ KGA G I:7 nr 2.

¹⁴ KGA G I:8, C II:1 nr 2.

¹⁵ Linnerhjelm 1932, s. 97.

¹⁶ KGA G I:9.

¹⁷ KGA G I:9.

¹⁸ LMVM Brunnby akt 20, KGA B 13 a.

¹⁹ LMVM Brunnby akt 24.

²⁰ *Skånska rekognosceringskartan 1812-20* 1986.

²¹ Wijkander 1969, s. 36, LMVM Brunnby akt 37.

²² KGA L I:3.

Byggnadsprojekt av detta slag var dyra, arbetskrävande och fordrade omfattande kunskap i teknik, hydrologi och byggande. Därför måste specialkompetens anlitas och arbetet organiseras noggrant. Kvarnverken i både Bärekskullens mölla och Vattenmöllan utfördes av särskilt inhyrda specialister, till Bärekskull en kvarnbyggmästare från Vrams Gunnarstorp och till Vattenmöllan en timmerman från Sönnarslöv. Murningsarbetena anförtroddes i båda kvarnarna åt murmästare Franck från Ängelholm och hans två gesäller. Franck anlidades ofta runt om i bygden, inte minst i samband med reparationer av kyrkornas murverk, vilket ofta var komplicerade och farliga arbeten. I Farhult hade Franck reparerat kyrkans torn 1749 och satt in fyra bindbjälkar tillsammans med åtta ankarjärn som skulle hålla ihop tornet²³ och i Jonstorp gjorde Franck en liknande tornreparation 1753, då åtta gamla ankarjärn ersattes med 16 nya i det stora, medeltida kyrktornet.²⁴ Även P. G. von Kochen hade tidigare anlitat Franck, som 1743 högg upp nya fönsteröppningar, lade om stengolv och reparerade tegeltaket i Arilds kapell.²⁵ Arbetena hade uppenbarligen utförts till belåtenhet, eftersom von Kochen nu kallade in Franck att mura två möllor från grunden.

Förutom specialkompetensen krävde möllebyggena även ett stort antal arbetare, som kunde utföra de enklare uppgifterna. Här hade godset sina bönder och husmän att tillgå, vilka fick göra dagsverken vid byggplatsen. Utstämpling av timmer till byggena skötte godsets inspektor medan arbetet i skogen och körslorna sköttes av bönderna. De två stora mölleaxlarna till Vattenmöllan höggs exempelvis i Svedberg och fraktades av de utsockne bönderna till Vattenmöllan. Trafiken till byggplatserna var omfattande och man körde åtskilliga lass ek och al till Vattenmöllan. I Vattenmöllans närhet höggs 19 ekar, därtill höggs åtskilliga träd på större avstånd från byggplatsen, bl. a. 70 alar. Därefter vidtog arbetet med stenkörslor, vilket tog åtskilliga dagar i anspråk för Vattenmöllans del. Man kunde köra åtminstone 20 lass om dagen. Innan bygget påbörjades skulle även timret huggas till. Virkesbearbetningen var ett drygt arbete som pågick ett par månader. Detta arbete utfördes på plats av timmermän och sågskärare i Vattenmöllan, men tycks för Bärekskulls del ha utförts hemma hos kvarnmästaren i Vrams Gunnarstorp, varför man kan anta att han även ombesörjde anskaffandet av timmer.

Innan grundläggning och murning kunde vidta skulle byggplatsen röjas, vilket godsets folk skötte. Tisdagen den 23 maj 1758 anlände murmästaren till Vattenmöllan där den ”gl: Wattenqwarnen, som aldeles förfallen blifwit nederrifwen” och ”till en ny Murning Grunden blifwit begynt att uppgräfwat” och följande dags eftermiddag inspekterade godsherren själv platsen. I Bärekskull påbörjades arbetet först i juni med att bönderna och husmännen röjde platsen, varefter murarena kunde börja stenlägga grunden. Godsets folk fortsatte sedan att gräva och spränga på kvarnplatsen i Bärekskull för att få den i byggbart skick samtidigt som murarena fortsatte sitt arbete. Eftersom Bärekskulls mölla byggdes på Kullabergs sluttning i bergig och kraftigt kuperad terräng, kunde troligen en del sten hämtas direkt på platsen genom brytning eller sprängning.

När byggnadsarbetet kommit igång arbetade man i stort sett varje dag utom söndagar. Även halva midsommarafton var ledig dag. I Vattenmöllan arbetade man sida vid sida. Timmermannen satte ihop kvarnstolen samt kugg- och vattenhjulen, murmästaren lade grunden och godsets folk utförde körslor och grävarbeten. Här fanns redan kvarndamm och möllarebostad och den första grundvalen av sten lades mot dammen och stugudörren. Det var inte helt oproblemiskt att arbeta vid den vattenfyllda kvarndammen. Jorden på södra sidan föll ofta ut beroende på ”myckna Kiallesprång” och von Kochen beskriver att ”ehuru Swårighet warit med Jordens Utfallande wed Wattenmyllan och med Stackar och Bräder nödgas understödia Jorden, dock med mycken Möda på Södra Sijdan begynt lägga SteenGrund”. Även i arbetets slutskede, när en

²³ LLA Farhults kyrkoarkiv L I a:2. Se även Ranby 2007, s. 36.

²⁴ Ranby 2008, s. 37.

²⁵ KGA D III:4 nr 1.

vattenränna skulle stensättas, hade man problem med markens beskaffenhet ”därest Muhren igenom QwickSanden wehlat taga Skada”. Vid bostadshuset fick man dessutom lägga en ränna för att hindra vattnet från att nå fram till byggnaden.

I BärekuU var förutsättningarna annorlunda. Här fanns varken damm eller några byggnader. Först när kvarnens murverk började ta form, anlände kvarnmästaren och hans timmermän till byggplatsen och påbörjade arbetet med det speciellt utvalda och av godsets inspektor godkända timret. De satte upp takstolarna och när möllan var under tak färdigställdes kvarnhjul, kvarnstol, sluss, rännor, mjölkar och övrig inredning, varpå kvarnmästaren kunde resa hem efter slutfört uppdrag. Eftersom kvarnbyggnaden även skulle förses med en bostadsdel, fick godsets egen timmerman istället rycka in och sätta upp väggar samt göra dörrar och loft i kvarnkammaren. Inte förrän kvarnen var helt färdigbyggd slutförde bönderna arbetet med kvarndamm och fördämningar samt grävde rännor för att leda vatten till dammen. Även i Vattenmöllan färdigställdes huset först, fick murade gavlar och tak innan första kvarnaxeln fördes in i byggnaden och tillhörande vattenhjul sattes på plats.

Godsets övriga sysslor skulle också skötas parallellt med byggnadsarbetena, varför även fiskarena fick kallas in att göra dagsverken och hjälpa murarena. Detta skedde exempelvis när bönderna var upptagna med att så. Några av fiskarena fick även sköta de sjötransporter som krävdes när kvarnstenar och taktegel skulle hämtas hem. Kvarnstenarna till BärekuU, och möjligen även till Vattenmöllan, köptes i Landskrona medan takteget till båda möllorna hämtades från Rya tegelbruk. Godsets inspektor red till inköpsplatserna för att ta emot varorna medan frakten skedde med en av Mölles jakter. Sannolikt fick godsets folk därefter vara behjälpligt med lossning av lasten i Mölle hamn samt transporter till byggplatserna. Beträffande kvarnstenarna omtalar Linné hur det vid hans besök 1749 utanför Landskronas båda tullportar låg en stor mängd dylika stenar, vilka skulle säljas både inom och utom landet.²⁶ Bönderna bedrev denna handel eftersom traktens åkerbruk gav dålig avkastning. Kvarnstenarna hämtades från Höör och Stranstorp vid Ringsjön och var av ”Cos quartzofa alba”. Den största stenen omfattade elva spann²⁷ (ca 165 cm) och kostade 100 daler, att jämföra med Vattenmöllans stenar på nio spann.

Taklägningsarbetet skötte murarmästaren eller, som i BärekuU, dennes gesäll. Både till murverket och till tegeltaken åtgick det stora mängder kalkbruk, varför kalkslagaren hade ett drygt arbete med att förse murarena med tillräckliga mängder bruk. Till det sista arbetet vid kvarnbyggena hörde att sätta dammluckan på plats, att tätta slussen och se till att rännan fungerade som den skulle. När det så var dags att sätta igång kvarnen i BärekuU återvände kvarnmästaren från Vrams Gunnarstorp för att kontrollera funktionen och se till att kvarnstenarna jämnades, en stor och viktig händelse efter ett halvår av hårt arbete. ”den Store Guden låte det vara skiedt till hans Ähra och Folckets Gagn och Nytt”, skrev von Kochen i sin journal när vattenhjulet i BärekuU för första gången gått runt. Dagen därpå avtalade han med möllaredrängen i Erarps kvarn att förestå den nya BärekuUls mölla mot 25 daler silvermynt samt månadskost. I Vattenmöllan var timmermannen fortfarande på plats och arbetade när möllan provkördes, eftersom man provkörde så fort första vattenhjulet och första paret stenar var på plats. Man kunde till och med ta kvarnen i bruk och mala både korn och råg medan arbetet med det andra vattenhjulet och stenparet fortsatte och kvarnhuset fortfarande stod oputsat och ovittat, både ut- och invändigt.

I mitten av augusti 1758 kunde murmästare Franck hämta ut sin ersättning för utfört arbete i Vattenmöllan. Godsherren var uppenbarligen nöjd med arbetet, för Franck fick 20 daler silvermynt utöver avtalad betalning. Timmermannen fortsatte sitt arbete ända till mitten av november, då allt var klart och möllan kunde överlämnas till möllare Anders Nilssons hustru.

²⁶ Linnæus 1751, s. 299.

²⁷ Ett spann var måttet mellan utsträckt tumme och pekfinger (litet spann) eller tumme och långfinger (stort spann) och brukar räknas som ungefär 15 cm.

Året därpå upprättades ett nytt kontrakt med möllaren, som för de båda kvarnverken, tillhörande hus och en liten åkerlycka fick betala ett landgille om 70 daler silvermynt. Kontraktet reglerade förutom landgillet även underhållsansvaret samt den ordning i vilken malandet skulle försiggå. Möllaren hade skyldighet att ”låta den först få mahla som först Kommer till qvarnen”, en princip som var så viktig att den fortfarande lever kvar i ordspråksform. Undantaget från regeln utgjordes av godsherrn som skulle ha förtur och därtill få mala tullfritt. Detsamma gällde den säd som ”herrskapets betiente få på sin Staat”. Godsherrn ansvarade för vikten i möllan medan det var möllarens uppgift att förhindra fusk. ”Skulle nu någon betieht, emoth Förmodan, wara så illa sinnat, at han tager Mäld af någon annan, och under tullfröhet, under sit Namn, låter mahla den mäld skall wara förfallen hälften till Möllaren och hälften till Arilds Läjjes fattig hus”.²⁸ Både den höga landgillesumman och kontraktets regelverk visar på den betydelse kvarnen hade, både för dess ägare, i det här fallet Krapperup, och för dess brukare, de bönder som var beroende av kvarnen för sin hushållning.

Vattenmöllorna utgjorde under relativt lång tid ett gott komplement till godsets väderkvarn men det kunde också vara svårt att få lönsamhet i två stora anläggningar. Enligt 1722 års skattläggning kostade väderkvarnen ofta mer i reparation än vad den drog in, mycket beroende på att det fanns en närliggande skattlagd vattenkvarn i Vattenmöllan.²⁹ Väderkvarnen, som var en stubbamölla, krävde omfattande underhåll och stormskadades därtill lätt. År 1737 blåste den t.o.m. omkull och i samband med reparationsarbetet omkom godsets timmerman Christier Månsson, far till den i denna framställning flera gånger omnämnde Måns Timmerman.³⁰ Denna händelse visar också hur farlig kvarnmiljön kunde vara. Både byggnation och renovering av dessa anläggningar, men även det vardagliga arbetet, medförde olycksrisker. Kvarnmaskineriet satte stora krafter i rörelse, vilka kunde vara svårstoppade om så krävdes. I Rågåkra inträffade en tragisk dödsolycka 1818 när mjölnare Wibergs hustru Agnes, enligt död- och begravningsboken, ”blev söndermalen”.³¹ Malandet var även brandfarligt eftersom värme utvecklades i maskineriet och säden var lättantändlig. Det är därför inte förvånande, att den farliga och kanske skrämmande plats som kvarnen utgjorde, tillika arena för en livsviktig och vansklig verksamhet beroende av naturkrafterna, var kringvävd av en viss mystik. Folktrons berättelser kring näcken, kvarnrået och kvarngubben är talrika och framför allt knutna till vattenkvarnar och kvarndammar. Kvarnverksamheten var säsongsbunden och intensiv. Den kunde pågå även nattetid om så krävdes, vilket innebar att man bröt nattron och kanske även helgfriden. När tabun bröts kunde naturväsendena behöva blidkas genom att man iakttog vissa regler. Kvarnen utgjorde också mötesplats för många människor och väntan på att få mala kunde bli lång. Samtal och berättelser blev ett sätt att fördriva tiden och offrades det till kvarnrået kunde kanske säden bli snabbare mald.³²

Bärekulls mölla fungerade som tullkvarn under 1700-talet, men lades ner ett stycke in på 1800-talet. Möjligen användes den som husbehovskvarn under en kortare tid. Vattenmöllan var i funktion till 1897.³³ Kvar bland godsets möllor blev enbart väderkvarnen på Bräcke backe. Kring 1800-talets mitt byggdes ett flertal möllor av holländartyp i Kullabygden. I Brunby socken tillkom Falkamöllan vid Stubbarp, vilken möllare Falk lät bygga 1852,³⁴ medan Krapperups gamla stubbamölla fick lämna plats för en holländare 1851.³⁵ Detta var en vanlig utveckling i samband med 1800-talets jordbruksomvandling. Utdikning och täckdikning minskade vattendragens antal

²⁸ KGA C I:24 nr 3.

²⁹ KGA B I:1 nr 3.

³⁰ KGA L I:1.

³¹ <http://www.ddss.nu>.

³² Stattin 1984, s. 65 ff.

³³ Ranby 2003, s. 596 f, s. 509.

³⁴ Eriksson 1959, s. 25.

³⁵ KGA C I:7 nr 4.

och kapacitet, och vädermöllorna gynnades från enskifte fram till industrialisering. Bärekkulls mölla har i folkmun kallats Torremölla, vilket antagits ha berott på att möllan varit ofunktionell och lidit brist på vatten. Kanske skall namnet snarare tolkas som en beskrivning av den nerlagda och torrlagda möllan, vilken ännu kvarstår som ruin i den oländiga terrängen väster om Kockenus. Även Vattenmöllan lämnades efter nedläggningen delvis att förfalla, men har på senare år renoverats och är numera socknens och Kullahalvöns enda kvarvarande vattenmölla.³⁶

Källor och litteratur

Elektroniska källor

<http://www.ddss.nu>

<http://www.vattenmollan.se>

Otryckt källmaterial

Lantmäteriverkets arkiv, Malmö (LMVM)

Kartor med beskrivningar

Landsarkivet, Lund (LLA)

Farhults kyrkoarkiv

Krappereups godsarkiv, Krappereup (KGA)

Köpe- och bytshandlingar (AII)

Fastighetstaxeringshandlingar (BI)

Jordeböcker (BIII)

Arrendekontrakt (CI)

Syneprotokoll (CII)

Diverse handlingar rörande fiskelägen (DIII)

Ägobeskrivningar, delningsprotokoll (GI)

Dagböcker (P G von Kochens journal) (LI)

Kartor

Tryckt källmaterial

Linnerhjelm, J. C: *Brev under resor i Sverige*. Stockholm 1932.

Repertorium Diplomaticum Regni Danici Mediaevalis. Fortegnelse over Danmarks Breve fra middelalderen, med Udtog af de hidtil utrykte. R 2, Bd 6 (1505-1510). Utg. av Kr. Erslev. Köpenhamn 1934. (Rep).

Skånska rekognosceringskartan 1812-20. Gävle 1986.

Litteratur

Carelli, P: *Krappereup och det feodala landskapet*. Borgen, bygden och den medeltida bebyggelseutvecklingen i en nordvästskånsk socken. Historia kring Krappereup. Gyllenstiernska Krappereupstiftelsen 2003.

Ek, S. B: *Väderkvarnar och vattenmøllor*. En etnologisk studie i kvarnarnas historia. Nordiska museets handlingar: 58. Diss. Sthlm 1962.

Eriksson, O S: "Møllorna i Kullen". I: *Kullabygd* 1959.

Linnæus, C: *Carl Linnæi Skånska Resa på Höga Öfverhetens Befallning Förrättad År 1749*. Stockholm 1751.

Ranby, C: *Krappereup mellan renässans och skiftesreformer*. Borgen och byarna 1550-1850. Historia kring Krappereup. Gyllenstiernska Krappereupstiftelsen 2003.

Ranby, C: *Underhållsplan Farhults kyrka*. Wikerstål Arkitekter AB 2007.

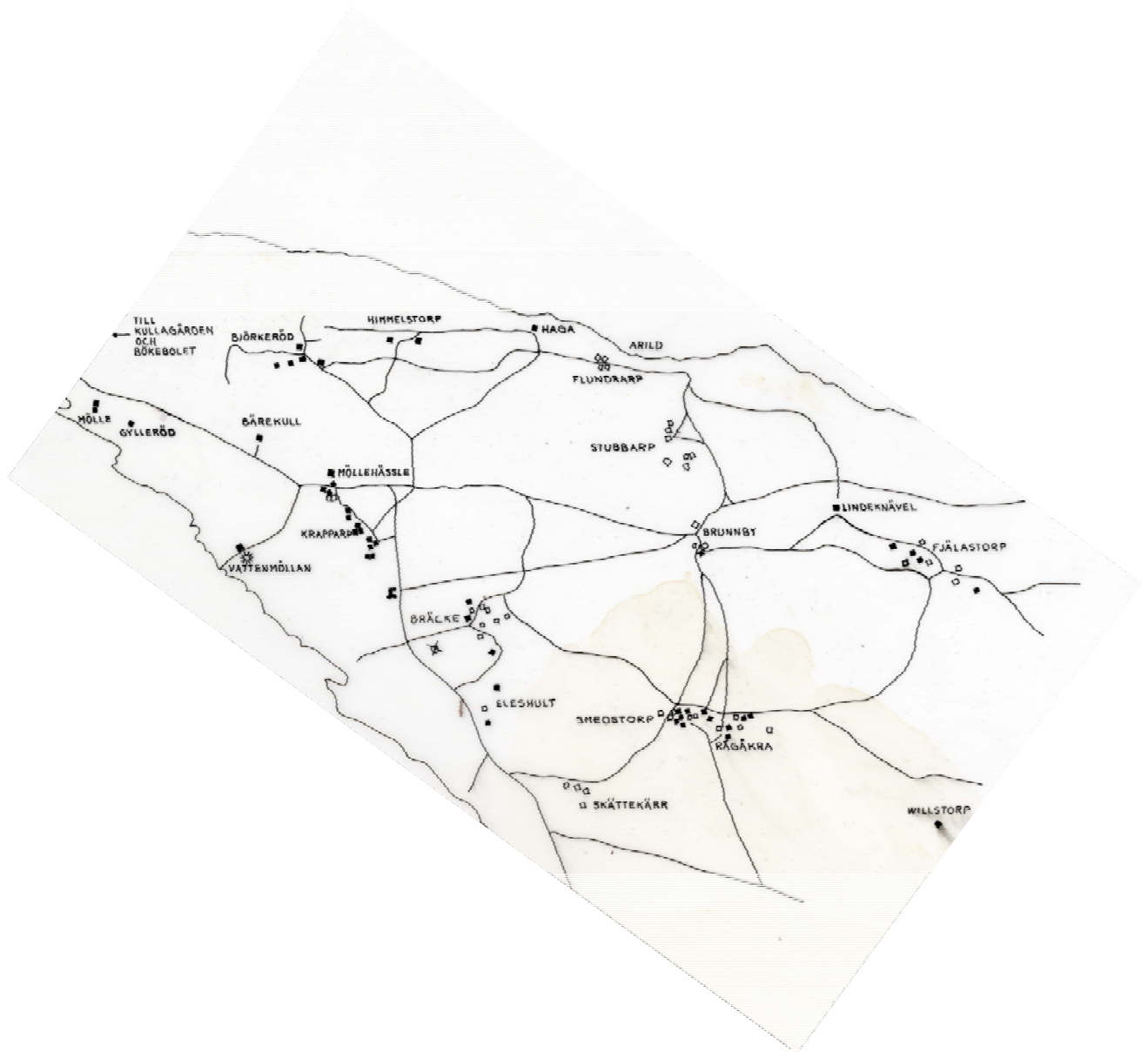
Ranby, C: *Underhållsplan Jonstorps kyrka*. Wikerstål Arkitekter AB 2008.

Stattin, J: *Näcken*. Spelman eller gränsvakt? Stockholm 1984.

Vitruvius: *Om arkitektur, tio böcker*. Stockholm 1989.

Wijkander, K: *Ortnamn på Kullaberg*. Göteborg 1969.

³⁶ www.vattenmollan.se

Karta över Brunnby socken omkring 1800.